

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

ՆՈՐ ԳՏԱԾՈՆԵՐ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԵԱՆ «ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՅ ԶԲՕՍԱՆԱՅ ՊԱՐՏԷԶ»-ԻՆ ՄԷՋ

Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան երբեմնի «Վարդապետաց զբօսանաց պարտէզ»-ը կը գտնուի Հին քաղաքի պարիսպի եւ Սրբոց Յակոբեանց վանքին միջեւ: Պարտէզը վանքէն կը բաժնէ Եաֆայի դուռէն Սիոնի դուռ երկարող «Հայոց Պատրիարքարանի փողոց»-ը:

1975 թուականին Երջանկայիշատակ Տ. Եղիշէ Արք. Տէրտէրեան Պատրիարքի ջանքերով, Ալէքս եւ Մարի Մանուկեաններու բարերարութեամբ «Վարդապետաց զբօսանաց պարտէզ»-ի մէկ մասին վրայ կառուցուեցաւ Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան Ժառանգաւորաց Վարժարանի եւ Ընծայարանի նոր շէնքը¹, իսկ անոր քովիկը՝ «Պատրիարքարանի պարտէզ»-ը:

«Պատրիարքական պարտէզի» եւ Հին քաղաքի պարիսպի միջեւ ընկած մնացեալ տարածքէն մաս մը տարիներ ի վեր կը գործածուի Պատրիարքարանի եւ պաշտօնեաներու կողմէ, իսկ ընթարձակ մասը՝ Սաղիմաբնակ մեր ժողովուրդին կողմէ որպէս ինքնաշարժներու կայան:

2021 թուականի առաջին ամիսներուն Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան «Վարդապետաց զբօսանաց պարտէզ»-ին մէջ ձեռնարկուեցան շինարարական աշխատանքներ, նախ մաքրուեցաւ պարտէզին հսկայական հողաթուղթը, ապա նոյն վայրին մէջ կատարուեցան նաեւ հնէաբանական պեղումներ, որոնք ընթացքին երեւան եկան պատմական հնագոյն շէնքեր (նկ. 1), գտածոներ եւ խճանկար (մոզայիք) յատակներ²:

Պատմութենէն գիտենք, որ Սուրբ Երկիրն իր գոյութեան ընթացքին եղած է տարբեր իշանութիւններու տիրապետութեան տակ: Երուսաղէմ ենթարկուած է յիսուն եւ երկու յարձակումներու, գրաւուած է քառասուն եւ չորս անգամ եւ աւերուած՝ երկու անգամ: Սակայն պէտք է ըսել, որ տիրող իշխանութիւններէն իւրաքանչիւրն իր հետքն ունի Սուրբ Երկրի պատմութեան մէջ եւ այդ պատմական շէնքերն են, որ պեղումներու շնորհիւ երեւան կու գան եւ մեզի կը պարզեն տուեալ ժամանակաշրջանի մշակութային, կրօնական եւ հասարակական կարգերու մասին արժէքաւոր տեղեկութիւններ (նկ. 2):

«Վարդապետաց զբօսանաց պարտէզ»-ը, որ յայտնի է նաեւ «Կովերու պարտէզ» անունով³, Հայոց Պատրիարքութեան արժէքաւոր կալուածներէն է, եւ կը գտնուի Հին Երուսաղէմի հարաւ-արեւելեան կողմը: Պատմիչներու վկայութեամբ Երկրորդ Տաճարի ժամանակաշրջանին (538 Ն. Ք.-70 Ք. Ե.) եղած է քահանայապետներու կեցավայրը⁴, իսկ Հռոմէական շրջանին (70-330 Ք. Ե.)՝ հռոմէական բանակի 10-րդ լեգէոնի բանա-

¹ Ժառանգաւորաց Վարժարանը եւ Ընծայարանը հիմնադրած է Զաւարիա Կոփեցի Պատրիարք, 1843 թուականին, Ռամլէի մէջ, ապա տարի մը ետք փոխադրած է Երուսաղէմ:

² Պեղումներու ղեկավար՝ Իսրայէլի Հնագիտական բաժնի, Երուսաղէմի տարածաշրջանի հնագէտ եւ ուսումնասիրող՝ Դոկա. Ռինա Աւներ:

³ XIX դարու վերջաւորութեան, այս տարածքին վրայ կովեր կը պահէին, այդ պատճառով ժողովուրդի մէջ լայն տարածում գտած է «Կովերու պարտէզ» անուանումը:

⁴ Dan Bahat, Carta's historical atlas of Jerusalem. Page 16.

կատեղին⁵, որ կազմուած էր հայազգի ռազմիկներէ: Իսկ Բիւզանդական շրջանին (330–638 Ք. ե.) Եւրոկիրա կայսրուհիի կողմէ այդ վայրին վրայ կառուցուեցաւ Սուրբ Սաբայի անունով եկեղեցի մը⁶:

Մովսէս Կաղանկատուացի եւ ուրիշ յիշատակագիրներ Սուրբ Երկրին մէջ Հայոց սեփական եօթանասունէ աւելի վանքեր կը թուեն: Այդ վանքերէն շատերը ըստ VII դարու յիշատակագիր՝ Անաստաս Վարդապետի⁷, Տրդատի եւ Ս. Գրիգորի ժամանակէն կը մնային, ու մեր նախարարներէն ու հայրապետներէն շինուած էին «ի փրկութիւն հոգւոց եւ ի յիշատակ ազգիս Հայոց»⁸: Անաստաս Վարդապետ Սուրբ Երկրի հայկական վանքերու ցանկին մէջ Սբ. Յակոբեանց, Սբ. Հրեշտակապետաց եւ Սբ. Փրկչայ վանքերէն զատ Սիոնի բարձունքին գտնուող երեք այլ վանքեր եւս կը յիշատակէ⁹:

X-XI դարերէն սկսեալ այս հողատարածքը կը համարուի Հայոց Պատրիարքութեան սեփականութիւնը, սակայն Մամլուքեան եւ Օսմանեան շրջաններուն (մինչեւ 18-րդ դար), այն քանիցս առգրաւուած եւ վերագրաւուած է: Վերջնականապէս վերագնած եւ հաստատած է Գրիգոր Շղթայակիր Պատրիարքը:

Վերջին պեղումները համեմատական կարգով եւ ժամանակագրութեամբ, ինչպէս ըսինք, մեր առջեւ կը բանան Երուսաղէմի երբեմնի իշխանութիւններու մշակութային շերտերը, որոնցմէ առաջինը գրեթէ հաւասար է ժամանակակից բնակելի շերտին:

Պեղումներու ընթացքին այդ շերտէն յայտնաբերուեցան Օսմանեան շրջանի զգալի քանակութեամբ յախճապակեայ եւ կաւէ սպասքի բեկորներ (նկ. 3): Յաջորդ շերտը, որմէ մեծաւ մասամբ պահպանուած են զանազան կառոյցներու մնացորդներ, կը պատկանի Մամլուքեան շրջանին: Այս կառոյցներու յատակագիծը շատ նման է բնակելի տունի կամ արտադրամասի մը յատակագիծներուն, որոնց յատակները ծածկուած էին սովորականէն աւելի խոշոր, միագոյն խճաքարերով: Յայտնաբերուած յատակներու տակ կան գետնափոր սրահներ, որոնք, հաւանաբար, ծառայած են որպէս ջրամբարներ, ինչը շատ տարածուած է Երուսաղէմի մէջ (նկ. 4): Հետաքրարական են յատկապէս գետնի մակերեսովէն բարձր կառուցուած փոքրիկ աւազանները: Ասոնք ալ թերեւս գործածուած են կերպասներ ներկելու կամ օճառ պատրաստելու նպատակով:

Մամլուքեան շերտը հնէաբաններու կողմէ ծածկուեցաւ յատուկ նիւթերով, ապագային՝ աւելի պատեհ առիթով ուսումնասիրելու համար:

Պեղումներու ընթացքին գրեթէ երկու մեթր խորութեան վրայ յայտնաբերուեցաւ բաւականին լաւ պահպանուած հայկական խաչքար մը (նկ. 5), որ քիւ կամ ճակատ չունի, այլ՝ ուղղանկիւնաձեւ է, ունի երկու եզրագօտի որուն կեղրոնը պատկերուած է կոթողային, գեղեցիկ ծաղկեալ խաչ մը, իսկ թեւերուն տակ քանդակուած են եռաթել ոլորահիւս յօրինուածքով երկու այլ՝ փոքր խաչեր: Այս խաչերէն սկիզբ կ'առնէ խաչքարի վարի մասը ծածկող եօթաթերթ ծաղիկներով զարդարուած գորգանման յօրինուածքը: Մեծ խաչի վերին երկու անկիւնները զարդարուած են խաղողի երկու ողկոյզներով, որոնք իրենց կարգին խաչքարի ներքին գօտին եզերող եռատերեւ բուսական զարդամոթիւի

⁵ Տե՛ս նոյն տեղը, էջ 30:

⁶ Տե՛ս նոյն տեղը, էջ 36: Այս մասին տե՛ս նաեւ John Wilkinson, Jerusalem pilgrims before the Crusades.

⁷ Անաստաս Վարդապետ Յերայոյսեցի, Վասն վանօրէից, որ ի սուրբ քաղաքն յԵրուսաղէմ, Առաջաբանը եւ քննական բնագիրը Պ. Զօպանեանի, «Մատենագիւղի հայոց», հ. ե., է. դար, Անթիլիաս, 2005, էջ 1271-1279: Տե՛ս նաեւ Պատմա-բանասիրական հանդէս, 2001, Թիւ 1, էջ 27-46:

⁸ Սաւալանեանց Տ. Հ. Թ., Պատմութիւն Երուսաղէմի Ա. եւ Բ. Հատոր, հ. Ա., Երուսաղէմ, 2000, էջ 242:

⁹ Ամբողջական ցանկը տե՛ս նոյն տեղը, էջ 243-246:

շարունակությունն են: Արտաքին գոտին աւելի լայն՝ եռաթել հանգուցահիւս զարդագոտի մը կը ներկայացնէ: Թէ՛ ներքին, եւ թէ՛ արտաքին գոտիները ուղղագիծ երկաթագիր «Ո» գիրի կը նմանին: Խաչքարի վարի մասը աչէն ձախ շեղաձեւ վնասուած է՝ կըտրուած: Արձանագրութեան պահպանուած հատուածը ճիշդ հոն է, որ ցաւօք ստոյգ թուագրելու հնարաւորութիւն չի տար, այլ միայն վարկածներ առաջ քաշելու: Այդուհանդերձ խաչքարի ոճային կոթողայնութիւնը, յօրինուածքը եւ զարդամոթիւնները թոյլ կու տան ենթադրել, որ այն XI-XII դարերու կը պատկանի:

Չնայած արձանագրութեան վնասուած ըլլալուն, փորձ ըրինք վերծանել այն եւ պահպանուած գիրերու շնորհիւ արգիւնքի մը հասնել: Արձանագրութիւնը կը գրտնուի խաչքարի վարի մասը «ծաղկաւոր գորգի» եւ եզրագոտիներէ վար: Ներքին եզրագոտին փոքր-ինչ վեր է արտաքին եզրագոտիէն եւ «ծաղկաւոր գորգի» ստորին մասէն: Կը նշմարուի արձանագրութեան երկու ոչ կանոնաւոր տող: Առաջինը՝ «ծաղկաւոր գորգի» աչ ու ձախ կողմերը, որու համեմատաբար փոքր տարածքին մէջ հազիւ 5-6 գիր կը տեղաւորի: Ձախ կողմը գրուած է «Ա[ստուծոյ]Յ ՔՐ[խստոյ]Ի», իսկ աջը պահպանուած չէ: Երկրորդ տողը կը սկսի «ԽԱՉՍ ՊԱՔ[...]

» եւ այնուհետեւ պահպանուած չէ: Ձախ կողմը՝ արտաքին եզրագոտիի տակ, վերոյիշեալ երկու տողերու միջտողային հորիզոնական հարթութեան վրայ յստակ կ'երեւի «Շ» գիրը եւ միաստեղն գրի վերնամասն ու ստորին հատուածի աչ թեքուած ելուստը: Միաստեղն գիրերէն ամենա-համապատասխանողը «Լ» գիրն է: Եթէ անգամ փորձենք այլ գիր ընթերցել եւ վերծանել որեւէ տառ, տարածութիւնը «Շ» գիրէն մինչեւ երկու տողերու սկիզբը շատ փոքր է եւ հազիւ երեք գիրի տեղ ունի: «Շ» գիրի ճիշդ վարը պահպանուած է «Թ»-ի ոլորուած մասը: Մեր կարծիքով արտաքին եզրագոտիի տակ եղած գիրերու խումբը առանձին պէտք է ընթերցել, իսկ հիմնական արձանագրութեան գրութեան տարածք համարել ներքին եզրագոտիէն վար ինկած հատուածը: Եթէ մեր ենթադրութիւնը ճիշդ է, ապա աչ եզրագոտիի տակ հաւանաբար խաչքարի կանգնեցման թիւն է, որ է.

ՇԼ[...]	«Ա[ստուծոյ]Յ ՔՐ[խստոյ]Ի»
Թ[իմ]	«ԽԱՉՍ ՊԱՔ(Ա)[...](Յ՞)»

«ՇԼ» (1081) կամ եթէ «Լ» գիրէն յետոյ այլ գիրեր եւս եղած են, ապա խաչքարը եղած է 1081-1090 թուականներու միջեւ: Երկրորդ տողի կիսատ բառի «ՊԱՔ(Ա)Յ(Յ՞)» տառերը կրնային ըլլալ Բագրատունեաց տան անուան սկիզբը, քանի որ յունարէնի ազդեցութեամբ Բագրատունեաց տոհմանունը՝ ոչ յաճախ, բայց կը հանդիպի նաեւ «Պակրատունեաց» կամ «Պաքրատունեաց» ձեւերով:

Արդեօ՞ք յայտնաբերուած եկեղեցին Անաստաս Վարդապետի՝ Սուրբ Երկրի հայկական վանքերու ցանկին մէջ յիշուած Կարնեցւոց վանքն է՝ «Կարնացւոց վանք, զոր շինեաց Սմբատ Բագրատունի»¹⁰: Յայտնաբերուած կոթողային յօրինուածքներով խաչքարը յիշարժան դէպքի մը կամ նշանաւոր անձի մը կրնար վերաբերիլ: Ուշագրաւ զուգահիւսութեամբ մեր ընթերցած թուականը մօտ է Գագիկ Բ. Բագրատունի թագաւորի եղբրական մահուան՝ 1080 թուականին: Յայտնի չէ Գագիկ թագաւոր երբեւէ այցելած է Երուսաղէմ թէ ոչ, բայց մէկ այլ նշանաւոր յիշատակ անոր անունով կը պահուի Սրբոց Յակոբեանց Ձեռագրատան մէջ՝ «Գագիկ թագաւորի Աւետարան»-ը, որ յայտնի է նաեւ «Կարսի Աւետարան» անունով (ձեռ. թիւ 2556)¹¹: Գագիկ թագաւորի Աւետարանը նշանաւոր է ոչ միայն իր հնութեամբ, այլեւ թագաւորական ընտանիքի մանրանկարով, ուր

¹⁰ Նոյն տեղը, էջ 245:

¹¹ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Ը., Երուսաղէմ, 1977, Ձեռ. թիւ 2556, էջ 245-248:

պատկերուած են Գագիկ թագաւոր, Գորանդուխտ թագուհի եւ անոնց միջեւ Մարիամ «արքայադուստրը»¹²։ Աւանդութեամբ յայտնի է, ձեռագիրը Սրբոց Յակոբեանց միաբանութեան նուիրաբերած է Գագիկ Բ. թագաւոր, սակայն աւելի հաւանական է, որ այն նուիրաբերած ըլլայ Գորանդուխտ թագուհի՝ ի յիշատակ ամուսնոյն։

XI դարու ձեռագրին մէջ պահպանուած են հետեւեալ յիշատակագրութիւնները.

Թղ. 135բ «Զստացոյ Սրբոյ Աւետարանիս զԳագիկ Շահնշահ, զորդին Աբասայ յիշեսջիք ի Տ[է]ր Յ[իսու]ս Ք[րիստո]ս»¹³։

Թղ. 371բ. «Զստացոյ Սրբոյ Աւետարանիս զԳագիկ Շահնշահ՝ որդի Աբասայ և զԳորանդուխտ թագուհի և զՄարեմ յիշեսջիք ի Տէր Յիսուս Քրիստոս»։

Արքայական ընտանիքի մանրանկարին ետեւը գրչութեան վնասուած յիշատակարանն է՝ ա. սիւնակ. «...Երրորդութեանն յոր բնակէ Հոգին Սուրբ ի գեղեցիկ վարս սորա, և լցեալ հոգով երկիւղի Տեառն, անարատ վարիւք, վարժեալ քննէր զամենայն տառս հոգեգա[...],

բ. սիւնակ. «[...Գո]րանդուխտ [սու]րբ թագոհոյն և վասն Մարեմայ նոցուն զարմին, զի շնորհեսցէ զնոսա Ա[ստուա]ծ եկեղեցոյ իւրոյ երկայն աւուրս, խաղաղական ամեամ առ [...]:»

Ձեռագրին գրչութեան վայրն անյայտ է, իսկ գրութեան թուականը երջանկայիշատակ Նորայր Եպս. Պողարեան կը համարէ 1029-1064-ի միջեւ։ Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութեան նուիրաբերելու յիշատակարանը կը բացակայէ, սակայն արքայական ընտանիքի մանրանկարի դարձերեսի յիշատակարանի ա. սիւնակի պահպանուած հատուածը, կարծէք, կը վերաբերի ձեռագրին ստացողներէն Գագիկ թագաւորին։ Յատկապէս «...անարատ վարիւք, վարժեալ քննէր...» անցեալով արտայայտութիւնը կը թուի արդէն հանգուցեալ արքայի մասին է։ Ուստի կրնանք ենթադրել, որ ձեռագիրը միաբանութեան նուիրած է Գորանդուխտ թագուհի։ Ըսուածին աւելցնենք, որ բ. սիւնակին սկիզբը կարելի է թերեւս վերծանել «[...Աստուած ողորմի ասացէ՛ք Գո]րանդուխտ [սու]րբ թագոհոյն...», որտեղ «[սու]րբ թագոհոյն» արտայայտութիւնը քիչ մը տարօրինակ է, քանի որ թագուհին սրբադասուած չէր (չնայած «սուրբ» բառին ներքոյ կարելի է հասկնալ նաեւ «սրբակենցաղ»)։ Այդուհանդերձ՝ «[սու]րբ» բառին փոխարէն եթէ ընթերցենք «[ն]րբ», նկատի ունենալով այրիացեալ թագուհին, յիշատակարանը Գագիկ թագաւորի զոհուելէն ետք կրնար գրուած ըլլալ, ուստի եւ ձեռագրին գրչութեան կամ նուիրատուութեան թիւը ընդունել 1081 թուականը։ Այս բոլորէն հետեւեցնելով արդեօ՞ք կրնանք ենթադրել, որ «Վարդապետաց զբօսանաց պարտէզ»-ին մէջ յայտնաբերուած եկեղեցին Անաստաս Վարդապետի ցուցակին մէջ յիշուած Բագրատունեաց «Վարնացոց վանքն» է, որտեղ գտնուած նորայայտ խաչքարը նոյն թուականին ի յիշատակ Գագիկ թագաւորի կրնար կանգնել տուած ըլլալ Գորանդուխտ թագուհի։ Այս ենթադրութիւններն, անշուշտ վարկածներ են միայն, սակայն Բագրատունեաց հարստութեան վերջին տիրակալի յիշատակին միաբանութեանը նուիրաբերած Աւետարանը եւ կանգնեցուած խաչքարը պէտք է տրամաբանական համարել։

Այստեղ կ'ուզենք անդրադառնալ նաեւ Գագիկ Բ. թագաւորի ողբերգական մահուան հանգամանքներուն։

1076 թուականին Գագիկ Բ. իր զօրքով կ'արշաւէ Կիլիստրայ (կամ Կեղոսկավիս)

¹² Գագիկ Կարսեցիի ընտանեկան պատկերը (Յաւելուած Ա.) տե՛ս **Յովսէփեան Գարեգին**, Նիւքեւ եւ ուսումնասիրութիւններ Հայ արուեստի պատմութեան, հ. Բ., Երեւան, 1987, էջ 335-338։

¹³ Նոյնը կրկնուած է թղ. 222բ1-ին մէջ։

բերդին վրայ, որ կը պատկանէր երեք յոյն իշխաններու՝ Մանդալեւի որդիներուն։ Գագիկն իր զօրքէն առաջ անցնելով՝ երեք հոգիի ուղեկցութեամբ, ձիով կ'երթայ իրեն դիմաւորելու եկած եղբայրներուն, որոնք նախօրօք դարանակալ զօրք մը պատրաստած էին։ Ասոնք մօտենալով Գագիկին, կ'երկրպագեն եւ ողջագուրուելու պահուն յանկարծ երեքով կը յարձակին արքային վրայ եւ քաշելով ցած կը գլորեն զինք։ Նոյն պահուն դուրս կը նետուին դարանակալ զինուորները, իսկ Գագիկի ուղեկիցները ետ կը փախին՝ լուր տանելով անոր զօրքին։ Վերջիններս լուրն առնելով կը ցրուին՝ միայնակ ձգելով արքային, իսկ եղբայրները կ'առնեն Գագիկը ու կը տանին իրենց բերդը։ Գագիկն ազատելու նպատակով Բիւզանդիոյ մէջ գտնուող հայ իշխաններէն շատեր փորձեցին արշաւել Կիզիստրայ բերդին դէմ, սակայն բերդին անառիկութեան պատճառով չաշողեցան։

1080 թուականին, յոյներ Բագրատունեաց թագաւորութեան վերջին շառաւիղ՝ Գագիկ Բ.-ին աղեղի լարով խեղդամահ ըրին եւ մարմինը մէկ օր կախեցին պարիսպէն, ապա թաղեցին անոր արտաքին կողմը։ Արքայի մտերիմները գիշեր ատեն առին անոր մարմինը եւ տարին Պիզու քաղաք, եւ անդ թաղեցին վանքին մէջ։

Գագիկի մահուան վրէժը լուծեց Թորոս Ա. Իշխանը, 1111-ին սպաննելով երեք եղբայրներուն՝ ետ առաւ Գագիկին թագը¹⁴։

Ուրեմն՝ կրնանք եզրակացնել, որ Գագիկ Բ. թագաւորի մահէն տարի մը ետք Երուսաղէմի մէջ գտնուող իր տոհմական վանքին մէջ կանգնեցուած է այս խաչքարը՝ ի յիշատակ դաւադրութեան զոհ դարձած արքայի։

Շարունակելով ներկայացնել պեղումներու ընթացքը պէտք է ըսել, որ հնագէտներու հայեացքներն աւելի կեդրոնացած էին Բիւզանդական ժամանակաշրջանի ենթաշերտն աւելիով բացայայտելուն։ Աշխատանքներու ընթացքին ի յայտ եկան բիւզանդական ժամանակաշրջանին պատկանող վանական համալիրի աւերակներ՝ երեք սրահներով։ Յայտնաբերուեցաւ դէպի այս համալիր տանող հարաւային մուտքը, սակայն եկեղեցւոյ գլխաւոր մուտքը, խորանները, ինչպէս նաեւ մեծ սրահի հիւսիսային պատը հնարաւոր չեղաւ յայտնաբերել։ Մեր կարծիքով ատոնք կործանուած են Մամլուքեան շրջանին, քանի որ յայտնաբերուած խճանկար-յատակները բոլոր կողմերէն շրջապատուած են Մամլուքեան շինութիւններով, եւ անոնցմէ քանի մը հատը ուղղակի կառուցուած էին խճապատկերներու վրայ, ինչի հետեւանքով խճապատկերներէն գլխաւորը զգալիօրէն մասնատուած եւ փճացած էր։ Այսպիսով՝ եկեղեցւոյ հարաւային կողմէն եթէ մուտք գործենք ներս, կը յայտնուինք փոքրիկ քառանկիր գաւիթի մը մէջ, որ ունի ծաղիկներով զարդարուն խճապատկեր-յատակներ (նկ. 6)։

Այս գաւիթէն աչ կայ մէկ այլ երկարաւուն սրահ մը, որուն յատակը նոյնպէս ծածկւած է խճապատկերով, սակայն այս մէկը միագոյն, ճերմակ խիճերով։ Հաւանաբար այն մատուռ մը եղած է, քանի որ փոքրիկ նախասրահէն ձախ կայ մոյթ մը, որ մեր կարծիքով մոմավառութեան համար ծառայած է, մանաւանդ որ պահպանուած պատերու մնացորդները ամբողջութեամբ սեւցած են մոմի ծուխէն։ Իսկ փոքրիկ գաւիթի մարմարէ բարձրաւանդակով մուտք մը կայ դէպի համալիր, որ հաւանաբար գլխաւոր եկեղեցին եղած է։ Սրահին յատակը եւս զարդարուած է գունագեղ եւ տպաւորիչ չափեր ունեցող խճապատկերով (նկ. 7)։ Վերջինս, սակայն տեղ-տեղ վնասուած կամ ոչնչացուած է, յատկապէս արեւելեան կողմը, ուր ենթադրաբար պիտի գտնուէր եկեղեցւոյ խաչքարը։ Չնայած պակսող մասերուն, խճապատկերը անշափ զմայլելի տեսք ունի եւ կատարւած է մեծ վարպետութեամբ։ Կազմուած է երկու լուսանցքային գօտիներէ, որոնք կը

¹⁴ Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Երուդ գիրք, Վաղարշապատ, 1898։

ներկայացնեն բուսական եւ երկրաչափական յօրինուածքներ, իսկ ներքին դաշտը զարդարուած է բիրեղներ յիշեցնող երկրաչափական զարդապատկերներով: Ցաւօք այն որեւէ յիշատակարան չունի:

Պահպանուած են նաեւ եկեղեցւոյ հարաւային պատերու մնացորդները, որոնց ծէփաշերտերուն առկայ են զիկզակաւոր քերծուածքներ (նկ. 8): Այս կը վկայէ, որ պատերը ժամանակին ծածկուած եղած են որմնանկարներով, քանի որ նման մեթոտ կը կիրառէին եւ կը կիրառեն որմնանկարիչ վարպետները, որպէսզի որմնանկարի շերտն աւելի ամուր փակի պատին:

Մեր վարկածն առաւել փարատուեցաւ, երբ պեղումներու ընթացքին յայտնաբերուեցան ներկաշերտերով, գունաւոր ապակիով եւ քարերով զարդարուած ծէփաշերտ բեկորներ (նկ. 9, 10, 11), որոնցմով հաւանաբար զարդարուած էին եկեղեցւոյ պատերը, առաստաղը եւ գմբէթը:

Պեղումներու կարճ ժամանակի, ինչպէս նաեւ նիւթական սուղ միջոցներու պատճառով Հոռմէական շերտը գրեթէ չպեղուեցաւ, պարզապէս քանի մը նմոյշներ առնուեցան՝ փաստելու ատոր գոյութիւնը: Այս շրջանի գտածոներն են՝ հոռմէական սպասք, ամբողջական պահպանուած լամպ մը (նկ. 12), ինչպէս նաեւ հոռմէական շրջանի կրակարան (օճախ), որ կը փաստէ տարածքի 10-րդ լեգէոնի բանակատեղի ըլլալը: Գտածոներէն յատկապէս հետաքրքրական են մէկ տասնեակէ աւելի բիւզանդական եւ հոռմէական մետաղադրամները (նկ. 13):

Այսպիսով՝ յստակ չենք կրնար ըսել արդեօք խճապատկեր-յատակներով պահպանուած եկեղեցին Եւդոքսիա կայսրուհիի կառուցած եկեղեցին է՝ նուիրուած Սբ. Սաբայի, թէ Բագրատունիներու կառուցածը, ուր հաւանաբար Գագիկ Բ. արքայի յիշատակին նուիրուած խաչքար մը կանգնեցուած է 1081 թուականին:

Մեր առաջադրած վարկածներէն որեւէ մէկը հաստատող հիմնական փաստարկ մը առայժմ չկայ, սակայն լիայոյս ենք, որ պեղումներու ընթացքին յայտնաբերուած գտածոներու ուսումնասիրութիւնը կը հաստատէ այդ վարկածներէն մին կամ միւսը, կամ ապագային, աւելի յարմար առիթով կը շարունակուին պեղումները եւ նոր բացայայտումներով կը ճշդուի եկեղեցին պատկանելիութիւնը:

Նկ. 1 Հնէաբանական պեղումներ «Վարդապետաց զբօսանաց» պարտէզին մէջ:
Լսնկ.՝ S. Halevi, Իսրայէլի հնագիտական բաժին:

Նկ. 2 պատմական հնագոյն շերտեր:
Լսնկ.՝ S. Halevi, Իսրայէլի հնագիտական բաժին:

Նկ. 3 Օսմանեան շրջանի յախնապակեայ եւ կաւ սպասի բեկորներ:

Նկ. 4 Գետնափոր սրահ, հաւանաբար ջրամբար: Լսնկ.՝ S. Halevi, Իսրայէլի հնագիտական բաժին:

Նկ. 6 Բիզանդական շրջանի խնապատկեր յատակ:

Նկ. 7 Բիզանդական շրջանի խնապատկեր յատակ: Լսնկ.՝ S. Halevi, Իսրայէլի հնագիտական բաժին:

Նկ. 5 Հայկական խաչքար: Հաւանաբար 11-13-րդ դդ.:

Նկ. 8 Եկեղեցիի ծեփաշերտերուն առկայ գիկզակաւոր ֆերժուածքներ: Լսնկ.՝ S. Halevi, Իսրայէլի հնագիտական բաժին:

Նկ. 9, 10, 11 Ներկաշերտերով, գունաւոր ապակիով եւ փաւերով զարդարուած ծեփաշերտ բեկորներ, որոնցմով հաւանաբար զարդարուած էին եկեղեցւոյ պատերը, առաստաղը եւ գմբէթը:

Նկ. 10

Նկ. 11

Նկ. 12 Հոռմեական շրջանին պահպանուած
ամբողջական լամբ:

Նկ. 13 Բիզանդական եւ Հոռմեական
մետաղադրամներ:

ԱՐՇԱԿ ԱԲԵՂԱՅ ԴԱԶԱՐԵԱՆ